

УДК 340.5

Ф.П. Шульженко*,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

М.В. Маркарян**,
старший викладач кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ЕВОЛЮЦІЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПРАВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

У статті здійснено ґрунтовний аналіз процесу еволюції англійського права, з'ясовується його зміст, виокремлюються етапи розвитку із зазначенням характерних ознак права та викладається авторська позиція щодо його подальшої трансформації.

Ключові слова: еволюція правової системи Англії, англійське право, загальне право, право справедливості, розвиток англійського права.

В статье осуществлен подробный анализ процесса эволюции английского права, выясняется его содержание, выделяются этапы развития с указанием характерных признаков права и излагается авторская позиция по его дальнейшей трансформации.

Ключевые слова: эволюция правовой системы Англии, английское право, общее право, право справедливости, развитие английского права.

In the article gives a flexible analysis of the process of the evolution of English law, clarifies its content, sets out the stages of development with the indication of the characteristic features of law and suggested the author's position on its further transformation.

Keywords: the evolution of the legal system of England, English law, common law, the law of equity, the development of English law.

Постановка проблеми. В історико-правовій науці, виходячи з вчення Рене Давіда, вироблено підхід, відповідно до якого виокремлюють чотири періоди розвитку англійського права. Проте вступ Великої Британії на початку 70 років ХХ століття до Європейського Союзу та початок процесу виходу з нього створив пе-

* Shulzhenko F.P., Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Theory and History of Law in Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

**Markaryan M.V., Senior lecturer, Deputy head of the Department of Theory and History of Law in Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

EVOLUTION OF ENGLISH LAW: HISTORICAL AND LEGAL DISCOURSE

редумови для подальшого розвитку особливостей, притаманних англійському праву та виділення наступних етапів його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток англійського права (Common Law) вітчизняними науковцями розглядається в основному в контексті дослідження англо-американської правової системи. Такий підхід має місце в наукових працях М. В. Левчук, Д. В. Лук'янова, С. П. Погребняка, О. О. Погрібно-го, Є. Ю. Полянського, І. М. Ситара, О. В. Чернецької, В. С. Шилінгова та ін. Грунтовні дослідження становлення англійського права як суспільного феномена були здійсненні представниками західної історико-правової школи та теоретиками права Джоном Джей МакКелві, Роско Паундом, Теодором Ф.Т. Планкеттом, Дж. Бейкером, Джоном Лангбейном, Рене Леттов Лернером, Брюсом П. Смітом та ін.

Постановка завдання. У пропонованій статті ставиться за мету з використанням надбань в галузі методології дослідження суспільних явищ і процесів піддати аналізу процес становлення англійського права, з'ясувати його сутність, виокремити етапи розвитку та викласти авторську позицію щодо його подальшої трансформації.

Основні результати дослідження. Як свідчать результати дослідження, певна частина наукових робіт вітчизняних вчених за цією проблематикою концептуально переобтяжена з'ясуванням суто питань періодизації англійського права. Причому в них, на наш погляд, не достатньо враховується важливість низки чинників, які суттєво вплинули на зміст англійського права, сприяли нормативному закріпленню в матерії нормативно-правових актів гуманістичного компонента, аспектів демократизації правової системи, а також норм, які заклали основи економічної демократії та держави загального добробуту. Зокрема, поза межами окремих досліджень залишились питання з'ясування впливу на розвиток англійського права деяких важливих соціальних процесів, а саме: протестного потенціалу суспільства на певних етапах його розвитку, який мав дуалістичний характер — його метою була не тільки зміна державно-правового режиму і обмеження влади монарха, а також зменшення тиску на суспільство збоку церкви.

Результати дослідження дають нам підстави дійти висновку, що значна частина наукових доробків щодо періодизації англійського права не виходять за межі чотирьох періодів, окреслених Рене Давідом в 1964 р. в «Основних правових системах сучасно-

сті», не зважаючи на те, що за більш як півстоліття, яке минуло з того часу, зміст англійського права значно змінився, а Велика Британія стала провідною демократичною державою загального добробуту, що знайшло закріплення в системі її законодавства. Крім того, Велика Британія суттєво скорегувала відносини зі своїми домініонами, є (чи була) членом низки міжнародних організацій, а відтак і мала гармонізувати своє законодавство відповідно до вимог про членство в них. Зазначене дає нам підстави для твердження про об'єктивну еволюцію англійського права, необхідність виділення нових етапів (періодів) в його розвитку. Для вирішення поставлених у цьому дослідженні завдань використовувались як загальнонаукові, спеціальні юридичні методи, так і новітні досягнення в методології досліджень інших галузей наук. Серед них: метод системної динаміки Дж. Форрестора, який використовується для кількісного аналізу складних систем, які мають внутрішні зв'язки з елементами системи; аналізу ієрархій Т. Сааті, за допомогою якого оцінювався той чи інший соціальний процес або явище з врахуванням їх практичної необхідності, можливості, економічної доцільності; багатокритеріальної оптимізації, із застосуванням якого враховувалися значення багатьох окремих критеріїв, кожен з яких характеризує одну зі сторін досліджуваної проблеми.

Вважаємо, що використання підходу Рене Давіда та застосування обраної нами методології дослідження еволюції англійського права дасть нам змогу здійснити обґрунтовану історико-правову рефлексію трансформації суспільних відносин, правових звичаїв та норм волевстановленого (позитивного) права, які формувалися та приймалися для їх регулювання, а також виявити особливості модернізації форми держави, що стане підставою для виокремлення нових етапів (періодів) розвитку права.

Перший період розвитку англійського права розпочався, за Рене Давідом, після закінчення римського панування і тривав до нормандського завоювання 1066 р. Право цього періоду ґрунтувалося на звичаях і релігійних міркуваннях англів, саксів, ютів і датчан, і отримало назву англосаксонського.

Джерелом права територіальних об'єднань зазначених племен були судебники, що формувалися з місцевих традицій та королівських указів [1, с. 143]. Водночас, попри чотирьохсотлітнє панування Римської імперії найсуттєвіший вплив на виникнення та розвиток загального права спричинило право германських пле-

мен, про що зазначає Роско Паунд у дослідженні «Дух загального права» [2, с. 17].

Право того періоду залишається малодослідженим, оскільки було відсутнє спільне право для всієї Англії, в різних місцевостях воно мало свої відмінності, хоча країна й перебувала під владою єдиного сюзерена.

Перші судебники — варварські правди (ранньофеодальні юридичні кодифікації германських народів) — регулювали лише окремі суспільні відносини, але в них помітні деякі аспекти еволюції права. Ми поділяємо загальнонаукову позицію, що судебники були спрямовані на заміну кровної помсти штрафом і впорядкування судового процесу. Втім, в них був відсутній поділ на матеріальне та процесуальне право, на приватне та публічне; в цих правових актах була відсутня логічна структура; мали місце багато прогалин; була недосконалою юридична техніка. Найвідомішими судебниками тогочасної Англії були: Правда Етельберга (початок VII ст.), Правда Іне (кінець VII — початок VIII ст.), Правда Альфреда Великого (кінець IX ст.). Тобто кожний судебник слугував універсальним локальним актом для регулювання суспільних відносин.

Фактично процеси, які відбувалися в контексті розвитку англосаксонського права, були подібними до тих, які мали місце після розпаду Західної Римської імперії, зокрема у Франкському королівстві, заснованому германськими племенами.

Другий період, з якого право Англії набуває своїх особливостей, розпочався 1066 р. і тривав до 1485 р. Панування нормандців на Британських островах розпочалося після перемоги Вільгельма Завойовника у битві при Гастингсі 1066 р. Для збереження влади у своїх руках Вільгельму необхідно було побудувати централізовану державу, тим самим зменшити вплив і вагу великих сеньйорів, подолати роздробленість і посилити королівський авторитет. На даному етапі розпочинається процес переформатування місцевих звичаїв у загальне право (Common Law), що нагадувало щось на зразок комбінування та зведення у єдине локального права.

Побудова єдиної правової системи мала на меті не лише утвердження сильної централізованої влади короля, але й зростання могутності за рахунок економічного розвитку і стабільності, адже відмінність у різних регіонах до розуміння права та неоднакові підходи до врегулювання відносин породжували сутички та конфлікти, що безпосередньо негативно впливало на торговельні відносини, на ефективність податкової системи тощо.

Важливо, що цей період також характеризується процесом перебудови судових інстанцій. До нормандського завоювання правосуддя на основі місцевих звичаїв здійснювали Суд графства (Country Court) і його підрозділ Суд сотні (Hundred Court), які поступово були замінені судами баронів (сеньйорів), менторськими судами, хоча у них і продовжувало застосовуватися звичаєве право локального характеру. Паралельно існували церковні суди, які використовували канонічне право у сфері церковної юрисдикції.

У зв'язку з поступовим утвердженням права приватної власності, формуванням основ ринкової економіки, конкурентних відносин, з'явилися різноманітні ярмарки і торги, що стало передумовою виникнення комерційних судів, які керувалися нормами міжнародного торгового права (*Lex mercatoria*).

Поступово конкуренцію цим судам почали складати королівські суди, які фактично розпочали процес формування загального права. Спочатку їхня компетенція обмежувалася лише категоріями справ щодо королівських фінансів, земельної власності та нерухомості, тяжких кримінальних злочинів, які стосуються миру в королівстві. З розширенням компетенції королівських судів вони витіснили всі інші судові інстанції.

Так, І. М. Ситар детально охарактеризував судові інституції, які існували в той період. Нова система королівських судів складалася з Суду казначейства (Court of Exchequer), виїзних судів (ассизів) (Court of Assize), Суду королівської лави (Court of King's Bench), Суду загальних позовів (Court of Common Pleas) відповідно до обіцянок, які дав король у Великій хартії вольностей (*Magna Carta*) 1215 р. [3, с. 27].

Найважливішим здобутком цього періоду є прийняття Великої хартії вольностей, яка є результатом суспільного протесту проти необмеженої влади короля і визначною пам'яткою конституційної історії Англії та вважається і дотепер джерелом права Великобританії та США. Хартія фактично реформувала державний механізм королівства (ст. 12, 14, 61), обмежила владу монарха «загальною радою королівства» (ст. 14), передбачила механізм впливу в разі невиконання ним вимог Хартії. Визначила гарантії особистої та майнової недоторканності для всіх вільних людей королівства (ст. 9); порядок застосування засобів примусу (арешту чи тюремного ув'язнення) тільки на підставі закону та за рішенням суду (ст. 39); надала можливість вільного пересування за межі королівства та безперешкодного повернення (ст. 41, 42) [4, с. 92].

Прогресивним в контексті еволюції англійського права було також запровадження інституту присяжних в судовому процесі, який вкоренився у систему загального права та існує дотепер.

Суттєвий внесок у процес завершення створення англійського права зробив Генріх II у XII ст., що дозволяє вважати його «батьком» англійського загального права. Саме в ті часи, як зазначає О. О. Погрібний склалися 5 основних ознак англійського права, а саме: королівське — створене під протекторатом короля; судове — створене судовою практикою; загальне — охоплює територію всієї країни; процесуальне — пріоритет надано не матеріальному, а процесуальному праву; особливу увагу приділено публічному праву, тоді як приватне право фактично ігнорується [5, с. 42].

Ми вважаємо, що другий період еволюції англійського права, ознаменований становленням єдиної правової системи Англії, формуванням судових інстанцій під владою короля та виробленням загальних позицій суддів в аналогічних справах.

Занадто консервативне загальне право «не встигало» за ритмом розвитку та урізноманітненням суспільних відносин, які потребували правового регулювання. Виникнення права справедливості, його одночасна конкуренція та співпраця із загальним правом є характерною ознакою наступного — третього періоду, який тривав з 1485 р. до 1832 р.

Серед основних причин, які сприяли появі суду лорда-канцлера, були обмеженість видів позовів, застарілі норми, складна та громіздка судова процедура, визнання лише єдиної санкції в цивільному праві — грошової компенсації, а в кримінальному — страти, потреба у можливості оскарження рішення суду.

На початку свого створення суд лорда-канцлера нагадував апеляційну інстанцію, де можна було оскаржити рішення інших суддів, або повністю чи частково обійти королівські суди. При здійсненні правосуддя лордом-канцлером застосовувалося римське й канонічне право, власне суб'єктивне розуміння справедливості, чесності та істинності.

Ідея побудови держави, обмеженої правом, більш інтенсивно почала репродукуватись у суспільній свідомості, розроблялись у політико-правових концепціях і втілювались у соціальній практиці після «Славної революції» в Англії 1688–1689 рр., результатом якої стало ухвалення важливого політико-правового акта — Білля про права (13 лютого 1689 р.), який закріпив у позитивному праві провідні ідеї правової держави, обмежив владу короля, став

основою конституційної (парламентської) монархії і створив передумови для формування інститутів громадянського суспільства. Наступні законодавчі акти: Акт про влаштування та Закон про престолонаслідування — ще суттєвіше обмежили владу короля. Були запровадженні процедура контрасигнатури та принцип незмінності суддів [4, с. 95–96].

Фіксування судових прецедентів загального права і права справедливості окремо спричинило дуалізм англійської правової системи, який проіснував до судової реформи в 1873–1875 рр.

Четвертий період, відповідно до наукової позиції Рене Давіда, розпочався 1832 р. і триває дотепер [6, с. 209]. Вітчизняні вчені (І. М. Ситар, О. В. Зайчук, Х. Бехруз, Н. М. Оніщенко та ін.) у своїх працях вказують аналогічну періодизацію [3, с. 38; 1, с. 157; 7, с. 321; 8, с. 112].

Четвертий етап ознаменувався зближенням і поєднанням загального права з правом справедливості для чого в 1832, 1833 і 1852 рр. було проведено низку реформ для модернізації загального права, а в 1873–1875 рр. — для часткової перебудови судової системи.

Що стосується самого права, то його модернізація полягала у скасуванні деяких архаїчних норм, які вже давно не застосовувалися у судочинстві; більше уваги почало приділятися матеріальному праву, про що свідчить проведена консолідація норм; зростає роль статутного права в системі джерел загального права. Реформування судової системи проявлялося у скасуванні відмінностей між судами загального права і судами, які використовували право справедливості. Після Актів про судоустрій (Judicature Acts) усі суди могли однаково використовувати як норми загального права, так і норми права справедливості. Крім того, створювався єдиний Верховний Суд Правосуддя. Йому передавалися повноваження всіх трьох вищих судів загального права і більшості канцлерських.

Для цього історичного періоду розвитку загального права характерним є також розповсюдження загального права на території колоній, напівколоній та домініонів Великої Британії (США, Канада, Австралія та ін.).

Ми поділяємо позицію багатьох науковців, що періодизація англійського права Рене Давіда є класичною. Втім, на нашу думку, еволюція англійського права продовжувалася і мають бути виділені наступні етапи його розвитку. Ми вважаємо, що четвер-

тий період еволюції англійського права може бути обмежений 1972 р., після якого ми виділяємо наступний — п'ятий етап (період) розвитку англійського права, який розпочався з часу вступу Великої Британії до Європейського Союзу (22.01.1972 р.) і тривав до моменту проведення референдуму про вихід зі складу ЄС (23.06.2016 р.).

Відповідно до Акту про Європейські Співтовариства 1972 р. всі правові засоби ЄС повинні застосовуватися у Великобританії і вважаються включеними до національного права без прийняття додаткових актів парламенту. Тобто ці норми, є нормами прямої дії і набувають сили закону. А вже в Договорі про ЄС 1993 р. йшлося про те, що надалі Великобританія діятиме у межах ЄС лише з попереднім прийняттям Акту парламенту. Також і Лісабонська угода мала певні винятки для Великобританії щодо умов застосування Хартії ЄС про основні права (тобто, положення Хартії застосовуватимуться за правилами, передбаченими у національному законодавстві чи практиці цієї країни).

Ще одним суттєвим прикладом впливу ЄС на правову систему Великобританії є факт прийняття низки нормативних актів парламенту з метою зближення англо-американської та романо-германської правових сімей та уникнення суперечностей між ними. Ґрунтовний аналіз із цього питання провів І. В. Назаров у своїй праці «Судова система Великої Британії та її реформування у зв'язку із членством у Європейському Союзі». Так, у 2005 р. у Великій Британії було створено Службу міжнародного правосуддя у сімейних справах Англії й Уельсу, основне завдання якої — консультування з юридичних питань, що виникають при застосуванні Гаазької конвенції 1980 р.

Ще один новостворений орган — Служба міжнародних судових відносин, завданням якої було встановлення зв'язків із судовими органами ЄС та його державами-членами з метою полегшення співпраці і взаєморозуміння, реформування законодавства (вітчизняного і ЄС), а також підтримка судових систем країн, що розвиваються.

Важливим законодавчим актом у цьому напрямку є Закон «Про конституційну реформу» 2005 р. (набув чинності у квітні 2006 р.). Це був дійсно істотний крок у реформуванні судової системи консервативної Великобританії, адже до цього часу вимоги до кандидатів у судді та порядок їх призначення в основному ба-

зувалися на історичних традиціях, що викликало побоювання зі сторони Європейського суду з прав людини.

Найважливішими моментами конституційної реформи є: 1) реформування посади Лорда-канцлера (передача його судових функцій Голові всіх суддів Англії й Уельсу — Лорду-головному судді); 2) заснування незалежного Верховного суду, відокремленого від Палати лордів, з незалежною системою судових призначень, своїм персоналом, бюджетом і приміщенням; 3) формування незалежної Комісії із судових призначень, що відповідає за відбір кандидатів на суддівські посади й рекомендує їх для призначення на посади суддів Державному секретареві з питань юстиції. Комісія виступає гарантом того, що кожного кандидата на посаду судді буде рекомендовано винятково за особисті заслуги, а система призначень має бути сучасною, відкритою й прозорою; 4) введення посади спеціального омбудсмена (заслуховує скарги, що подаються з приводу розгляду справ у судах і суддівських призначень, і виносить рекомендації відповідно до закону); 5) створення Служби трибуналів (судів першого рівня), що об'єднала значну кількість адміністрації відособлених трибуналів, у результаті чого був сформований загальний і послідовний підхід до всіх осіб, які звертаються за судовим захистом до цих судів [9].

Ще в 1994 р. про вплив європейського права на загальне право писала Івонна Кріппс, яка дійшла висновку, що з моментом вступу Великої Британії до ЄС, у своїй діяльності англійські судді почали звертати увагу не лише на право європейської спільноти, але й на національне внутрішнє право країн-учасниць ЄС, наприклад таких як Франція та Німеччина [10].

Окрім зазначеного, проведене дослідження дає нам підстави стверджувати, що після референдуму 2016 р. розпочався наступний шостий етап еволюції англійського права, під час якого буде здійснена правова регламентація виходу Британії з ЄС та внесення відповідних корекцій до її законодавства.

Як свідчить дослідження, серед джерел права Великої Британії простежується тенденція щодо збільшення частки нормативно-правових актів, прийнятих парламентом. Якщо проаналізувати дані щодо кількості актів первинного законодавства, прийнятих парламентами Великої Британії за періодами (етапами) розвитку англійського права (за винятком першого — оскільки парламенту ще не існувало), то маємо наступні результати: у другому періоді — 30; у третьому періоді — 317; у четвертому

періоді — 2465; у виділеному нами п'ятому періоді — 2849 [11]. Здійснений аналіз зазначених показників дає підстави прогнозувати подальшу трансформацію англійського права в напрямку збільшення частки нормативно-правових актів, хоча й судовий прецедент залишається основним джерелом права.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вступ Великої Британії до ЄС та зміни у правовій системі, які слідували за ним, дають всі підстави стверджувати, що це новий виток у розвитку англійського права.

Із зазначеного можна зробити висновок, що зі вступом до Європейського Союзу, англійське право як і правова система Великої Британії зазнала суттєвого впливу, адже під «тиском» міждержавного утворення було прийнято низку законодавчих актів парламенту, які внесли зміни як в інституційну будову державних органів, так і впровадили принципи побудови незалежної та самостійної судової гілки, що відповідає світовим та європейським стандартам. Також за багатолітню історію загального права англійські судді при вирішенні справ почали брати до уваги досвід та доктринальні напрацювання країн романо-германської правової сім'ї.

Список використаних джерел:

1. Порівняльне правознавство (правові системи світу): Монографія / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 488 с.
2. Pound Roscoe «The Spirit of the Common Law» (1921) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://digitalcommons.unl.edu/lawfacpub/1>
3. Ситар І.М. Загальнотеоретична характеристика англо-американської правової сім'ї та право Британської співдружності (British Commonwealth): навч. посіб./ І. М. Ситар. — Львів: Західноукраїнський консалтинг цент, 2012. — 260 с.
4. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: Монографія / Ф. П. Шульженко. — К. : КНЕУ, 2007. — 392 с.
5. Порівняльне правознавство: Навч.посібник/ О.О. Погрібний, І.М. Погрібний, О.В. Волошенюк та ін. / За заг. Ред. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АПрН України О.Н. Ярмиша — Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2006. — 296 с.
6. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова. — М.: Междунар. Отношения, 1997. — 400 с.

7. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: Підручник / Х. Бехруз — Одеса: Фенікс, 2009. — 464 с.

8. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Монографія / Н.М. Оніщенко — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — 352 с.

9. Назаров І.В. Судова система Великої Британії та її реформування у зв'язку із членством у Європейському Союзі / І.В. Назаров // Проблеми законності. — 2011. — Вип. 115. — С. 179–187.

10. Cripps Yv. Some Effects of European Law on English Administrative Law. — Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 2: Iss. 1, Article 14, 1994

11. Офіційний сайт Національного парламентського архіву Сполученого Королівства Великої Британії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/>

References

1. Zaichuk, O.V., Onishchenko, N.M. (2008). Comparative law (Legal world's systems). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo (in Ukr.).

2. Pound, Roscoe. The Spirit of the Common Law (1921). Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/lawfacpub/1> (in Eng.).

3. Sytar, I.M. (2012). The general theoretical description of the Anglo-American legal family and the right of the British Commonwealth. Lviv: Zakhidno-ukrainskyi konsal'tynh tsent (in Ukr.).

4. Shulzhenko, F.P. (2007). Social and legal state in Ukraine: problems of formation and modernization. Kyiv: KNEU (in Ukr.).

5. Pohribnyi, O.O., Pohribnyi, I.M., Volosheniuk, O.V. (Eds.). (2006). Comparative law. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav (in Ukr.).

6. Davyd, R., Zhoffre-Spynozy, K. (1997). Major Legal Systems in the World Today: translation from French by. Tumanova, V.A. Moskva: mezhdunarodnyie otnoshenyia (in Rus.).

7. Bekhruz, Kh. (2009) Comparative law. Odesa: Feniks (in Ukr.).

8. Onishchenko, N.M. (2002). The legal system: the problems of the theory. Kyiv: Inctytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy (in Ukr.).

9. Nazarov, I.V. (2011). Judicial system of the Great Britain and its reforming in connection with membership in the European Union. Problemy zakonnosti (Problems of legality), 155, 179–187 (in Ukr.).

10. The Official website of The National Parliamentary Archives. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/> (in Eng.).

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2018 р.